

מי מתקיים על מי

וַיְהִי מִקֵּץ שְׁנָתַיִם יָמִים וַפְרָעָה חֹלֶם וְהִנֵּה עֹמֵד עַל הַיָּאָר: (בראשית מא א).¹

בראשית רבה פט ג פרשת מקץ – אתה פרעה מתקיים על אלהיך

"כי בא החלום ברוב ענין" (קהלת ה ב) - אמר פרעה: מי מתקיים על מי, אני על אלוהי או אלוהי עלי? אמר לו: אתה על אלוהיך, זהו שכתוב: "ויהי מקץ שנתיים ימים ופרעה חולם והנה עומד על היאור".²

בראשית רבה סט ג פרשת ויצא – בין רשעים לצדיקים

"והנה ה' נצב עליו" - ר' חייא רבה ור' ינאי. אחד אמר: "עליו" - על סולם. ואחד אמר: "עליו" - על יעקב. מי שאומר: "עליו - על הסולם" - ניחא. אלא למי שאומר: "עליו - על יעקב" - מתקיים עליו.³ אמר ר' יוחנן: הרשעים מתקיימים על אלוהיהם: "ופרעה חולם והנה עומד על היאור" (בראשית מא),⁴ אבל הצדיקים אלוהיהם מתקיים עליהם, שנאמר: "והנה ה' נצב עליו".⁵

בראשית רבה צ א פרשת מקץ – לימוד גדולה וקדושה מפרעה הרשע

"וַיֵּאמֶר פְּרָעָה אֶל יוֹסֵף ... אַתָּה תִּהְיֶה עַל בֵּיתִי וְעַל פִּיךָ יִשָּׁק כָּל עַמִּי רַק הַפֶּסַח אֶגְדֹּל מִמֶּךָ" (בראשית מא לט-מ) - אמר ריש לקיש: שתי פרשיות הכתיב לנו משה בתורה, ואנו למדים אותם מפרשת פרעה הרשע.⁶ כתוב אחד אומר: "והיית רק למעלה" - יכול כמוני? אתמהא! תלמוד לומר: "רק" - גדולתי למעלה מגדולתכס. ואנו למדים אותה מפרעה הרשע. "אתה תהיה על ביתי", יכול כמוני? תלמוד לומר: "רק", גדולתי למעלה מגדולתך.

וזה:⁷ "דבר אל כל עדת בני ישראל ואמרת אליהם קדושים תהיו" (ויקרא יט ב) - יכול כמוני? תלמוד לומר: "כי קדוש אני ה' אלהיכם" (שם) - קדושתו למעלה מקדושתכס. ואנו למדים אותה מפרעה הרשע: "וויאמר פרעה אל יוסף אני פרעה" - יכול כמוני? תלמוד לומר: "אני פרעה" - גדולתי למעלה מגדולתך.⁸

¹ כך בעת החלום וכך גם בהמשך, כאשר פרעה מספר (משחזר) את החלום לפני יוסף, ככתוב: "וַיְדַבֵּר פְּרָעָה אֶל יוֹסֵף בְּחֹלְמֵי הַנֶּגֶז עֹמֵד עַל שְׂפַת הַיָּאָר". כאן "על" ושם "על שפת". מה יש לדרוש על פסוקים פשוטים אלה? מסתבר שיש! הדרשן נזכר בפסוק מחלום יעקב שבתחילת פרשת ויצא: "וַיִּחְלֶם וְהִנֵּה סֹלֶם מִצֵּב אֲרֻצָּה וְרֵאשׁוֹ מְגִיעַ הַשָּׁמַיְמָה ... וְהִנֵּה ה' נֹצֵב עָלָיו". אנו נוסיף פסוק מיוזקאל כט ג: "הֲנִי עֹלֵיךָ פְּרָעָה מֶלֶךְ מִצְרַיִם ... אֲשֶׁר אָמַר לִי יְאִרִי וְאֲנִי עֲשִׂיתִנִּי", ונראה איך הכל מתחבר.

² יוסף יורד לסוף דעתו של פרעה, כאילו נכח בעת החלום, מבין את המהמורה שפרעה פורש לרגליו, ומעמיד את הדברים על דיוקם: כעת אתה פרעה אומר: על שפת היאור, אבל באמת בחלומך ראית את עצמך עומד על היאור. והיאור הוא כידוע אלוהי מצרים (ראה המדרשים על הפסוק מיוזקאל כט ג שהבאנו בהערה 1, כגון שמות רבה ה יד, ח א, ט ג-ח ועוד). בצורה כזו גם מתחמק יוסף (והדרשן) מלחווה דעה ולומר לפרעה את מה שבאמת הם חושבים עליו. זו תשובה קצת בנוסח: "אתה אמרת – אתה חלמת".

³ את סוף המשפט הזה ניתן לפסק עם נקודה כפי שפסקנו, היינו שהקב"ה מגן ושומר על יעקב. ודרשת ר' יוחנן שבאה אחריה היא עניין חדש. אך אפשר גם לפסק עם סימן ?!, היינו בתמיהה, כיצד ניתן לומר שהקב"ה מתקיים על יעקב. ודרשת ר' יוחנן הסמוכה היא התשובה.

⁴ היינו הם מכפיפים את האלוהים שלהם תחת מלכותם הארצית, עושים מעצמם אלוהות, ובכך מצדיקים את שלטונם המוחלט. הוא פרעה שאמר: "לִי יְאִרִי וְאֲנִי עֲשִׂיתִנִּי" (יוזקאל כט ג).

⁵ ראה מקבילה בקהלת רבה ה א. כבר הארכנו לדון במדרש זה בדברינו [סולם – סמל יעקב](#) בפרשת ויצא. כאן אנו מבקשים להציג מדרש זה כאנטיתזה הברורה למדרש הקודם. באופן פרדוקסלי או לא, דווקא המאמינים באלילות ובפגאניזם מעמידים עצמם על אלוהיהם. ביד אחת מצווה המונרך את נתיניו לסגוד לאלילים שבראו את עצמם, וביד השנייה מעמיד את עצמו כעומד מעל לאלילים. הוא בן האל והכל על מנת לבסס את שלטונו האבסולוטי. לעומת זאת, המאמינים בקב"ה ובמונותאיזם מעמידים את האלוהים על גבם. הם נושאי הבשורה המונותיאיסטית בעולם, מפרסמים את שם הקב"ה בעולם, כאברהם שמודיע לכל העולם שיש בעלים לבירה ומי הוא בעל הבירה (ראה בראשית רבה לט א), ומקדשים את שמו במעשיהם הטובים. מלך סדום, אבימלך, לבן, פוטיפר, שר בית הסוהר ועוד מכירים את שם ה' (שם הווי"ה) מתוך מעשיהם של אברהם, יצחק, יעקב ויוסף. זה ייחודו של ספר בראשית.

⁶ פרעה איננו הרשע היחיד שממנו לומדים, במקרה זה גדולה וקדושה, ראה בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשת וישלח פרשה פ סימן ח וכך גם במדרש תהלים (שוחר טוב; בובר) מזמור כב, שאהבת הקב"ה לעם ישראל ודיבורו על ליבם בהפטרת הנחמה, שנאמר: "בשלש לשונות של חיבה: בדביקה בחשיקה בחפיצה", כולם נלמדים מאהבתו של שכם לדינה, ככתוב: "וַתִּדְבַּק נַפְשׁוֹ בְּדִינָה ... וַיֵּאָהֵב אֶת הַנַּעֲרָ וַיְדַבֵּר עַל לֵב הַנַּעֲרָ: ... חֲשָׁקָה נִפְשׁוֹ בְּבִתָּם ... כִּי חָפַץ בְּבֵת יַעֲקֹב". נמשיך עם פרעה, רק נחשוב במקביל: מה מבקשים מדרשים אלה לומר לנו?

⁷ הכתוב השני, הפרשה השנייה שכתב לנו משה בתורה וניתן ללמוד אותה מפרעה.

⁸ ועל מנת ליצור בל"ז הבדל בין פרעה לקב"ה ולגומר בדבר טוב, מסיים שם המדרש ואומר: "ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי אמר: מן אני של בשר ודם, אתה למד אני של הקב"ה. מה אני של בשר ודם ע"י שאמר פרעה הרשע ליוסף אני פרעה היה לו כל הכבוד הזה, לכשיבוא אני של הקב"ה: אני עשיתי ואני אשא (ישעיה מו), על אחת כמה וכמה". אבל נראה שעיקר כוונת מדרש זה הוא לסכור את המדרש הקודם ולשים גבולות לצדיק שמקיים את הקב"ה בעולם. עד כאן, אומר המדרש! קיום הרשע על אלוהיו, ודאי דבר מגונה הוא. אבל גם קיום הקב"ה בעולם ע"י הצדיק יש בו סכנה. סכנה של יוהרה וזחיחות הדעת. קדושים תהיו, והיית רק למעלה,

מדרש תנחומא הנדפס פרשת מקץ סימן ג – תלה הגדולה בבעליה

אמר ליה פרעה: "חלום חלמתי". אמר יוסף: "בלעדי, אלהים יענה את שלום פרעה" - תלה הגדולה בבעליה. אמר הקב"ה: אתה לא רצית להתגדל בעצמך, חייך שעל ידי כך תעלה לגדולה ולמלוכה.⁹

שיר השירים רבה פרשה ז (דונסקי סימן יג, וילנא סימן ח) – קידוש שם שמים

... אמר לפני הקב"ה: רבשי"ע חנניה מישאל ועזריה מבקשים ליתן נפשם על קדושת שמך, מתקיים אתה עליהן או לא?¹⁰ אמר לו: איני מתקיים עליהם, הדא הוא דכתיב: "בן אדם דבר את זקני ישראל ואמרת אליהם וגו' הלא נדרש אותי אתם באים?" (יחזקאל כ ג), מאחר שגרמתם לי להחריב ביתי ולשרוף היכלי ולהגלות בני לבין האומות, ואחר כך אתם באים לדרשני? "חי אני אם אדרש לכם" (שם). באותה שעה בכה יחזקאל וקונן והילל בעצמו ואמר: ווי לשונאי ישראל,¹¹ אבדה שארית יהודה! שלא נשתייר מיהודה אלא אלו בלבד ... וזו תשובה באה להם! והיה בוכה והולך. כיון שבא, אמרו לו: מה אמר לך הקב"ה? אמר להם: אינו מתקיים עליכם. אמרו לו: בין מתקיים בין שאין מתקיים, אנו נותנין נפשותינו על קדושת שמו.¹²

שמות רבה ה יד – משה ואהרן לפני פרעה

... אבל אלהינו הוא אלהים חיים ומלך עולם.¹³ אמר להם: בחור הוא או זקן הוא? ... כמה עיירות כבש? ... כמה שנים יש לו מיום שעלה למלכות? אמרו לו: אלהינו כוחו וגבורתו מלא עולם. הוא היה עד שלא נברא העולם והוא יהיה בסוף כל העולם והוא יִצְרָךְ ונתן בך רוח חיים.¹⁴ ... אמר להם: מתחילה שקר אתם אומרים. כי אני

הידבק בשכינה (דברים ל כ) ובדרכיו של הקב"ה (ספרי דברים מט) וכו', אבל תמיד יהיה הכסא גדול ממך וקדושת הקב"ה למעלה מכל קדושת בשר ודם. וממי למדנו את זה? מפרעה הרשע! אולי גם זה ייחודו של מקומו של ספר בראשית כבא לפני ארבעת ספרי המצוות: שמות, ויקרא, במדבר ודברים.

⁹ במי תלה יוסף את הגדולה? בפרעה או באלהים? התשובה היא בפרעה, כפי שממשיך תנחומא שם בסימן ז כשהוא מונה את יוסף ביחד עם רבים וטובים שחלקו כבוד למלכות: " ... אף הקב"ה צוה למשה ולאהרן לחלוק לו כבוד, שנאמר: וידבר ה' אל משה ואל אהרן ויצום אל בני ישראל ואל פרעה. ויוסף חלק כבוד למלכות: בלעדי אלהים יענה את שלום פרעה (בראשית מא). יעקב חלק כבוד למלכות: ויתחזק ישראל וישב על המיטה (בראשית מח)". והוא ממשיך שם באלהיו, חנניה מישאל ועזריה, ודניאל שכולם חלקו כבוד למלכות. ראה דברינו [לחלוק כבוד למלכות](#) בפרשת וארא, שם גם הבאנו את הביטוי: מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא [מלכות הארץ כעין מלכות שמים]. חז"ל ראו את הכח והממשלה שניתנו למלכי אומות העולם, בפרט לממלכות הגדולות: מצרים, אשור, בבל, יוון, רומא כדבר שאינו מקרי. אבל הפרשנים ובראשם רש"י מדגישים את הכבוד שנתן יוסף לקב"ה (לצד שלום פרעה כמובן): "אין החכמה משלי אלא אלהים יענה, יתן עניה בפי לשלום פרעה". נראה שאת שתי הגישות האלה ניתן לחבר למוטיב שלנו מי מתקיים על מי. לפי רש"י, זה בדיוק מה שיוסף עונה לפרעה: אתה עומד על היאור, על אלהיך, אבל אני ממעיט עצמי ועומד מתחת לקב"ה – הוא השליט והעליון. רק בדרך זן ניתן לפתור את חלומך. ואין זה אלא לכבוד שהקב"ה שם דברי בפי בעבורך (אבל גם לשר המשקים והאופים נתן לי פתרון). וגם לפי המדרש אין כאן שום בעיה. אותו מדרש שסונט לפרעה על שעשה מהיאר אלוהו ועוד שם עצמו מעליו, אותו מדרש שם כאן בפי יוסף דברים של כבוד למלכות. גם למלכות רשעה ויהירה כזו צריך לתת כבוד; ומשם, נדרש בקל וחומר למלכות הקב"ה ולמלכות ישראל שהולכת בדרכיו. זו המשמעות העמוקה של "מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא" ושל הברכה: ברוך שנתן מכבודו לבשר ודם, הנאמרת על מלכי אומות העולם (ברכות נח עמוד א). אין למדרש שום בעיה בחיבור שני מוטיבים אלה.

¹⁰ ראה שם שמדובר בחנניה מישאל ועזריה שבקשו לא להשתחוות לפסל של נבוכדנצר, שלא היה בו ע"ז של ממש, ובאו תחילה להתייעץ עם דניאל וזה שולח אותם לנביא יחזקאל, שבתחילה יעץ להם להשתחוות, אבל אחרי שהם בקשו לתת בו פגם ולא להשתחוות, ולהראות בכך שעם ישראל שונה מכל העמים האחרים שנבוכדנצר כבש, אומר להם יחזקאל שהוא ימלך בשכינה (בגבורה) וכך הוא עושה.

¹¹ שונאי ישראל הוא כינוי, בלשון סגי-נהור לעם ישראל, כינוי שמורגל בפי המדרש כאשר אומרים דבר רע על עם ישראל. על מנת שלא לומר דבר רע על עם ישראל, משתמשים בביטוי "שונאי ישראל" או "שונאיהם של ישראל". ראה למשל תוספתא מסכת סוכה פרק ב הלכה ו: "בזמן שחמה לוקה סימן רע לאומות העולם. לבנה לוקה סימן רע לשונאיהם של ישראל. מפני שהגוים מונין לחמה וישראל מונין ללבנה" וכן רבים.

¹² 'מתקיים' כאן הוא לכאורה כשיטה הראשונה בבראשית רבה סט ג לעיל (הערה 3). יחזקאל שואל את הקב"ה אם הוא יתקיים על חנניה מישאל ועזריה, היינו יציל אותם, אם יסרבו להשתחוות לפסל של נבוכדנצר. ולאחר שיחזקאל מוסר להם את התשובה שהקב"ה לא יתקיים עליהם, לא יידרש להם היינו לא יציל אותם, הם עונים לו שבין אם יתקיים ובין אם לא, הם מוכנים למסור את נפשם על קידוש שמו. אבל במחשבה שנייה, מדרש זה יכול להשתלב גם עם פירוש 'תקיים' השני שהצדיק מקיים את הקב"ה היינו מקדש את שמו ונושא את לפיד האמונה באל אחד בעולם. אלא שבעוד שכך היה אצל אברהם, יעקב ויוסף - חנניה, מישאל ועזריה נדחים. אם אכן כך, אזי הבשורה שיחזקאל מביא להם היא קשה עוד יותר ומתקשרת למדרשים, כגון פסיקתא רבתי כח, איכה רבה ד יח, שסונטים בעם ישראל שלא עשו תשובה בעודם בארץ ולא מנעו את הגלות והחורבן וכעת בחוץ לארץ, בגולה, הם יודעים לעשות תשובה ולקדש שם שמים. קיום אלהים כזה, קידוש השם כזה, איננם רצויים והקב"ה לא יתקיים על צדיקים כאלה ולא יקיים אותם. בה בעת, שיטה זו מגדילה ומעצימה עד מאד את מעשיהם של חנניה, מישאל ועזריה שלמשמע דברים אלה של יחזקאל לא התייאשו אלא אמרו: "בין מתקיים בין שאין מתקיים, אנו נותנין נפשותינו על קדושת שמו". כביכול אומרים לקב"ה, בין אם תרצה ובין אם לא, אתה תתקיים עלינו!

¹³ דברי משה ואהרן, עפ"י המדרש כמובן, כאשר הם נצבים בפעם הראשונה לפני פרעה ואומרים לו: "אלהי העֲבָרִים נִקְרָא עֲלֵינוּ וְגַלְתָּהּ נָא דָרְךָ שְׁלֹשֶׁת יָמִים בְּמִדְבָר וְנִזְבְּחָהּ לָהּ אֱלֹהֵינוּ" (שמות ה ג). ומשם מתפתח הדיאלוג שלהלן שקצרנו בו וכדאי מאוד לקרוא אותו בשלמותו במקור.

¹⁴ אמירה ברורה כנגד: "לי יאורי ואני עשיתיני" שיבוא מיד בהמשך. זו חשובה ביותר למוטיב שלנו מי מתקיים על מי.

הוא אדון העולם ואני בראתי עצמי ואת נילוס, שנאמר: "לי יאורי ואני עשיתיני" (יחזקאל כט). באותה שעה קיבץ כל חכמי מצרים, אמר להם: שמעתם שמו של אלהיהם של אלו? ...¹⁵

שבת שלום ושמחת חנוכה
מחלקי המים

¹⁵ חזרנו לנושא בו פתחנו, לפרעה המסמל את הפאגניות שיוצרת אלילים ואלילות וסוגרת להם, כולל אלילי הטבע, ואח"כ מעמידה את השליט האדם מעליהם. אולי זו תופעה מיוחדת למצרים ואולי לא, כפי שניתן ללמוד מנבואת ישעיהו בפרק יד על מלך בבל: "איך נפלת משמים הילל בן שחר" ונבואת יחזקאל בפרק כח על מלך צור: "גְבַה לְבָךְ בְּיַדְךָ שַׁחַת חֲכַמְתָּךְ עַל יַפְעֹתֶיךָ". עכ"פ, דבר זה מסביר אולי את הכבדת הלב של פרעה וסירובו לשלח את העם, שהייתה לא רק מסיבות כלכליות ושלטוניות (אימפריאליסטיות), אלא גם מסיבות דתיות ומהות מעמדו של פרעה כשליט מצרים. וגם כאן, עם כל היוהרה של פרעה, נוהג בו משה כבוד למלכו כפי שכבר הצבענו בקצרה בהערה 9 לעיל וכפי שכאמור הארכנו לדון בדברינו [לחלוק כבוד למלכות](#) בפרשת וארא ואכמ"ל.